

Ks. Bogdan Czyżewski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań
czybo@amu.edu.pl, ORCID: 0000-0002-6040-5523

NAUKA ŚW. AUGUSTYNA O GNIEWIE BOGA W *ENARRATIONES IN PSALMOS*

The Teaching of Saint Augustine on the Anger of God as Contained in the *Enarrationes in Psalmos*

STRESZCZENIE

SŁOWA KLUCZE

Temat gniewu Boga pojawia się bardzo często na kartach Pisma Świętego, zwłaszcza w Księdze Psalmów. Ciekawym źródłem, w którym próbuje się wyjaśnić ten biblijny temat, jest niezwykle obszerny komentarz św. Augustyna zatytułowany *Enarrationes in Psalmos*. Objasnienia biskupa Hippony do poszczególnych psalmów mają formę kazań i pisanych pouczeń, które powstawały na przestrzeni blisko trzydziestu lat. Św. Augustyn, podejmując temat gniewu Boga w oparciu o psalmy, skupia się na trzech istotnych zagadnieniach. Pierwsze związane jest z podaniem przyczyn tego gniewu, z których za najważniejszą biskup Hippony uznaje grzech człowieka. Następnie autor *Objasnień Psalmów* zwraca uwagę na różnicę między gniewem Boga a gniewem człowieka. W przypadku

Augustyn;
Objasnienia Psalmów; gniew Boga; gniew człowieka; miłosierdzie; nawrócenie

Boga Jego gniew nigdy nie niszczy, przeciwnie, jest wezwaniem do nawrócenia i posiada rolę wychowawczą. Gniew człowieka, kiedy bywa nieopanowany, może prowadzić do zatracenia siebie i niszczenia innych, ponieważ pielęgnowany w ludzkim sercu przepadza się w niebezpieczny grzech nienawiści. W końcu św. Augustyn zastanawia się nad relacją gniewu Boga do Jego miłosierdzia i sprawiedliwości. Dochodzi do wniosku, że miłosierdzie zawsze bierze górę nad Bożym gniewem i sprawiedliwością, zwłaszcza wtedy, gdy człowiek odwraca się od grzechu i staje się nowym człowiekiem całkowicie skierowanym na Boga.

ABSTRACT

God's anger appears often in the Bible, especially in the Book of Psalms, a topic which Saint Augustine treated repeatedly in his extensive commentary *Enarrationes in Psalmos*. The Bishop of Hippo created his comments on each of the psalms in the form of sermons or written tuition. His work on Psalms had spanned 30 years, and his analysis of God's anger is based on this Book. He laid out three important aspects, the first connected with finding the cause of that anger. The Bishop explains that the first and chief reason is the sin of man. In the second matter, Augustine emphasizes the difference between God's anger and human anger. God's anger is never destructive, but has an educational role and includes a call to conversion. On the contrary, man's anger, when uncontrolled, leads to self-destruction and harm to others, because anger nurtured in the human heart turns into the deadly sin of hatred. The third issue deals with the relation of God's anger to his mercy

KEYWORDS

Augustine;
Psalms; God's anger;
man's anger;
mercy; conversion

and justice. The Bishop of Hippo concludes that God's mercy is always stronger than his wrath and justice, especially when humans turn from sin and become new persons dedicated to God.

Temat gniewu Boga pojawia się bardzo często na kartach Pisma Świętego. Kiedy w Starym Testamencie mowa jest o gniewie Boga, nie ma mowy o tym, iż jest on Jego przymiotem bądź też uczuciem. Jest on raczej odpowiedzią na ludzkie nieposłuszeństwo, zwłaszcza na niewierność ludu izraelskiego, brak posłuszeństwa Bogu i zawartemu z Nim przymierzu. Gniew Boga skierowany był także przeciwko całej nieposłusznej Bogu ludzkości. W Nowym Testamencie mowa jest o Bożym gniewie w kontekście przyszłego sądu Bożego, stąd też spotykamy tam wezwanie do czynienia pokuty i nawrócenia (por. Łk 3,7-9)¹.

Ciekawym źródłem, w którym nader obficie występuje motyw gniewu, są psalmy. Najlepszym, a zarazem najobszerniejszym komentarzem do nich, jaki pozostawiła nam starożytność chrześcijańska, są *Objaśnienia Psalmów* autorstwa wielkiego ojca Kościoła – św. Augustyna². Wyjaśnia on w swoim monumentalnym dziele³ sto pięćdziesiąt psalmów. Jego *Enarrationes in Psalmos* powstawały na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Rozpoczął ich interpretację w roku 392⁴,

¹ Por. *Praktyczny Słownik Biblijny*, 385-386. Szersze opracowanie tematu gniewu Boga w Piśmie Świętym w: *Słownik Teologii Biblijnej*, 288-293; Jasiński, „Jahwe”, 155-170; Miggelbrink, *Gniew Boży*; Witczyk, „Jahwe”, 364-381.

² Por. ciekawe opracowanie kontekstu historycznego, w jakim powstawały *Objaśnienia Psalmów* św. Augustyna w: Tupaj, „Miłosierdzie Boże”, 116-121.

³ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* (PL 36,67-1028; 37,1035-1968).

⁴ G. Bardy uważa, że Augustyn pierwsze psalmy zredagował tuż przed 404 rokiem. Por. Bardy, *Święty Augustyn*, 310. Na temat chrono-

ukończył zaś w 420⁵. Najpierw biskup Hippony skomentował pierwsze trzydzieści dwa psalmy, następnie wygłosił lub też napisał kazania do pozostałych z nich. To jakże obszerne dzieło miało formę kazań wygłoszonych do wiernych⁶, inne zaś były pisemnym objaśnieniem poszczególnych słów występujących w psalmach lub obszernym i dokładnym wyjaśnieniem całych zwrotów. Znajdujemy też dwukrotnie komentowane psalmy, np. psalm trzydziesty⁷. Warto wskazać na jeszcze jedną istotną rzecz, mianowicie na tekst biblijny, którym posługiwał się św. Augustyn. Prawdopodobnie korzystał z Wulgaty św. Hieronima⁸ i ze starochrześcijańskiej *Vetus Latina*, tłumaczenia powstałego w Afryce Prokonsularnej w oparciu o Septuagintę na przełomie II i III wieku⁹.

Jak już wyżej zostało zaznaczone, w psalmach często pojawia się temat gniewu Bożego, stąd też chcemy przyjrzeć się, w jaki sposób objaśnia to zagadnienie biskup Hippony w swoich *Enarrationes in Psalmos*. Zdajemy sobie sprawę z tego, iż, mając do dyspozycji tak obszerne źródło, nie jesteśmy w stanie poddać analizie wszystkich jego wypowiedzi, tym bardziej, że Augustyn wiele razy powraca do niektórych z nich i powtarza swoje uwagi. Dlatego wskażemy na najważniejsze wypowiedzi, w których pojawia się temat gniewu Boga, gniewu człowieka oraz trudny do rozstrzygnięcia problem relacji gniewu do Bożego miłosierdzia.

logii komentowanych przez św. Augustyna psalmów, por. Zarb, *Chronologia Enarrationum*, 253-256; Rondet, „Essais”, 61 (1960) 111-127, 258-286; Rondet, „Essais”, 65 (1964), 110-136.

⁵ Por. Lancel, *Saint Augustin*, 741.

⁶ Nie wolno zapominać, że w czasach św. Augustyna psalmy były najpopularniejszą formą modlitwy. Śpiewano je nie tylko podczas liturgii, ale także w domach, w czasie podróży, przy posiłkach. Więcej na ten temat, por. Kamczyk, „Zagadnienie modlitwy”, 21.

⁷ Por. Sulowski, „Wstęp”, 10; Simonetti, *Między dosłownością a alegorią*, 357-360.

⁸ Por. Sulowski, „Wstęp”, 8.

⁹ Por. Brzegowy, *Psalterz*, 23.

1. POWODY GNIEWU BOGA

Rozpocznijmy zatem od wyjaśnienia tego, co biskup Hippony, w oparciu o konkretne wersety psalmów, rozumie przez gniew Boga. Już na samym wstępie należy stwierdzić, że Augustyn jest zdania, iż gniew nigdy nie bywa bezzasadny, dlatego też w wielu kazaniach próbuje dociec i przekazać słuchaczom bądź też czytelnikom, jakie są jego główne powody.

Jedną z przyczyn gniewu Boga, na którą wskazuje biskup Hippony, jest grzech człowieka. Augustyn zadaje pytania i na nie jednocześnie odpowiada, tak jakby chciał usprawiedliwić Boży gniew:

Któżby się nie gniewał, gdy widzi, że ludzie ustami wyznają Boga, zapierają się go postępowaniem? Któż nie gniewałby się widząc, że ludzie wyrzekają się świata słowami, a nie czynami? Któżby się nie gniewał widząc, jak brat szykuje zasadzkę bratu, nie dochowując wiary pocałunkowi składanemu przy spożywaniu sakramentu? Kto potrafi wyliczyć to wszystko, co gniewa ciało Chrystusowe, które wewnętrznie żyje duchem Chrystusa, które jęczy niczym ziarno pośród plew?¹⁰

Gniew Boga ma zatem swoje uzasadnione powody. Św. Augustyn przede wszystkim zwraca uwagę na sposób postępowania ludzi. Chodzi zwłaszcza o niezgodność ich słów z życiem: mówią, że wierzą, tymczasem codzienność pokazuje całkowicie odmienną rzeczywistość. Chociaż w odniesieniu do tego, co oferuje świat, zdają się być powściągliwi, to jednak jest to tylko postawa zewnętrzna, gdyż tak naprawdę cieszy ich to, co światowe. Biskup zarzuca też niestosowność zachowania się wobec bliźnich. Podczas Eucharystii przekazują sobie wszyscy pocałunek pokoju, w codziennym postępowaniu zaś całkowicie brakuje miłości między ludźmi,

¹⁰ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 30, 3 (PL 36, 249; PSP 37, 250).

dochodzi nawet do wzajemnego wyrządzania sobie krzywdy. Takie czysto zewnętrzne postępowanie ludzi, bez zakorzenienia słów w codziennym życiu, budzi nie tylko protest ze strony Chrystusa, ale prawdziwy Jego gniew. Ciekawe jest też ostatnie zdanie zacytowanego tekstu. Biskup Hippony zwraca uwagę na cierpienia ciała Chrystusa, którym jest Kościół. Mimo że żyje on Jego duchem, w Kościele zauważyć można także plewy, czyli grzechy. To one budzą największy gniew Boga. Nie oznacza to jednak, że brakuje w Kościele dobra i świętości. Augustyn mówi bowiem, że w ciele Chrystusa, czyli w Kościele, jest też ziarno pośród plew.

Temat grzechu będącego powodem gniewu Boga podejmuje św. Augustyn w jeszcze innym miejscu. Komentując słowa Psalmu 2,4 („Wtedy w gniewie swoim do nich przemówi, i w zapalczywości swojej ich zatrwoży”)¹¹, wyjaśnia, co należy rozumieć przez Boży gniew. Użyte przez psalmistę dwa wyrażenia „w gniewie swoim” i „w zapalczywości swojej” biskup Hippony uznaje za synonimy. Według niego „przez gniew i zapalczywość Pana Boga nie należy rozumieć zamieszania umysłu, ale potęgę, którą w sposób jak najbardziej sprawiedliwy domagać się będzie, aby całe podległe mu stworzenie jemu służyło”¹². W dalszej części swojego objaśnienia biskup precyzuje dokładnie, co miał na myśli psalmista mówiący o gniewie Boga. Otóż dla św. Augustyna „gniew Boga oznacza poruszenie duszy, która uznaje prawo Boże, i widzi, że grzesznik je przekracza. [...] Przez gniew Boży można również rozumieć nawet samo zaciemnienie umysłu występujące u tych, którzy przekraczają prawo Boże”¹³.

¹¹ Objasniane przez św. Augustyna wersety poszczególnych psalmów nie zawsze zgadzają się z Septuagintą, co wynika ze stosowania przez niego innych jeszcze przekładów, m.in. Wulgaty i Vetus Latina, o czym już wcześniej była mowa. Dlatego też kolejność i brzmienie wersetów podaję za św. Augustynem i zgodnie z przekładem polskim *Enarrationes in Psalmos*.

¹² Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 2, 4 (PL 36, 70; PSP 37, 41).

¹³ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 2, 4 (PL 36, 70; PSP 37, 41).

Gniew Boga ma zatem spowodować u człowieka poruszenie duszy (*motus qui fit in anima*), czyli doprowadzić go do refleksji, że postępuje niewłaściwie, i sprowadzić go na drogę nawrócenia. Gniew Boga należy postrzegać tutaj w kategoriach całkowicie pozytywnych, ponieważ staje się on swoistym bodźcem, którego skutkiem ma być podjęcie przez człowieka życia zgodnego z Bożymi przykazaniami. Biskup Hippony wspomina, że gniew Boga spotyka także tych, którzy na skutek zaciemnienia umysłu (*mentis obscuratio*) łamią Boże prawo. Nie chodzi zatem tylko o świadomie dopuszczających się grzechu, ale też o grzeszących z powodu podjęcia niewłaściwych i niechcianych przez nich decyzji. Ta kategoria ludzi, podobnie jak poprzednia, podlega gniewowi Boga, by sprowokować ich do wejścia na właściwą drogę.

Na temat gniewu Bożego spowodowanego grzechami św. Augustyn pisze także, gdy wyjaśnia znaczenie słów z Ps 37,3 („Panie nie strofuj mnie w twej zapalczywości, ani w swym gniewie nie karz mnie”). Gniew ten, zdaniem biskupa, dotyczyć będzie przyszłości, ponieważ odnosi się do sądu ostatecznego opisanego w Ewangelii św. Mateusza (por. Mt 25,31-46). Dotknie on tych, którzy mimo upomnień nie nawrócą się i nie poprawią swojego postępowania¹⁴. Przyczyną gniewu Boga, według św. Augustyna, jest zawsze grzech człowieka¹⁵, „mianem bowiem gniewu rozumie się ukaranie niegodziwości”¹⁶.

Św. Augustyn powód do gniewu Boga dostrzega w jeszcze innym zachowaniu człowieka. Gniewa Go nie tylko grzech, ale także brak żalu i poprawy życia ze strony grzesznika. Biskup Hippony uważa, że „ze względu na tych niewidocznych i nieplaczących gniewa się ten, który w innym miejscu powiedział: «Gorliwość o twój dom pożera mnie» (Ps 68,10)”¹⁷.

¹⁴ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 37, 3.

¹⁵ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 37, 3.

¹⁶ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 78, 8 (PL 36, 1014; PSP 40, 10).

¹⁷ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 30, 3 (PL 36, 240-241; PSP 37, 250).

Mówiąc o „niewidocznych”, posługuje się niezwykle czytelnym obrazem. Porównuje mianowicie ciało Chrystusa, czyli Kościół, do ziarna, „które jęczy [...] pośród plew”¹⁸. Chociaż Kościół ten przypomina ziarno podczas młócenia na klepisku, niewidoczne i ukryte wśród plew, to jednak możliwe staje się oczyszczenie tych wszystkich, którzy potrafią zapłakać nad swoim grzechem, by nie być już więcej powodem gniewu Boga.

Objasniając psalm dwudziesty szósty, św. Augustyn skupia swoją uwagę na prośbie, by Bóg nie odwracał swojego oblicza od grzesznika (por. Ps 26,9). Według biskupa gniew Boga „to nic innego, jak odwrócenie jego oblicza. [...] Kiedy od twoich grzechów odwraca swe oblicze, nie w gniewie odwraca się od ciebie. Niechaj więc odwróci oblicze swe od grzechów twoich, a niechaj nie uchyla oblicza swego od ciebie”¹⁹. Pan Bóg nie gniewa się zatem na człowieka z tego powodu, że jest człowiekiem, lecz gniewa się ze względu na popełniony przez niego grzech. Taka postawa jest niewątpliwie wyrazem wielkiej miłości do wszystkich ludzi. Człowiek może zawsze liczyć na pełne dobroci i miłości spojrzenie ze strony Boga. Wchodzimy tutaj w temat Bożego miłosierdzia, który zostanie podjęty w ostatnim punkcie niniejszego opracowania.

Gniew Boga spowodowany jest nie tylko ludzkim grzechem. Dotyka on także konkretnych ludzi określonych jako poganie i Żydzi. W przypadku pierwszej grupy taki wniosek wyciąga św. Augustyn na podstawie słów Ps 78,6 („Wylej twój gniew na ludy, które cię nie poznały i na królestwa, które imienia twego nie wzywały”). Biskup wyjaśnia, że poganie narażeni są na ten gniew ze strony Boga z tego powodu, iż popełniają podwójne niejako przestępstwo. Nie oddają Mu czci i chwały, czynią to natomiast w odniesieniu do wytworów

¹⁸ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 30, 3 (PL 36, 240-241; PSP 37, 250).

¹⁹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 26, 16 (PL 36, 207; PSP 37, 209).

rąk swoich i stworzeń. Poza tym są też wrogo nastawieni do Boga. Prawdopodobnie Augustyn miał tutaj na myśli prześladowania chrześcijan, których imię wywoływało u pogan ogromną nienawiść. Tym samym stali się, jak mówi biskup Hippony, „nieprzyjaciółmi Jego imienia”²⁰.

Powodem gniewu Boga byli także Żydzi, ponieważ „nie poznali Pana chwały”²¹. Odrzucenie przez nich Chrystusa, nierozpoznanie w Nim Mesjasza, a nawet doprowadzenie do śmierci krzyżowej, „którą uznawali za najbardziej haniebną”²², stawia ich w najgorszym świetle. Z tych też powodów, uważa św. Augustyn, gniew Boga nad nimi nie tylko powstał, ale też utwierdzał się. Biskup mówi, że to utwierdzenie gniewu miało miejsce do śmierci Chrystusa na krzyżu²³. Jak to rozumieć? Czy po wydarzeniach na Kalwarii gniew Boga uśmierzył się względem Żydów? Prawdopodobnie chodziło o odkupienie każdego człowieka, jakie dokonało się na krzyżu. Przyjęcie daru zbawienia i wiara w Chrystusa spowodowały, że miejsce Bożego gniewu zajęło miłosierdzie i przebaczenie²⁴.

Św. Augustyn często też zestawia ze sobą słowa bliskoznaczne, by wyjaśnić, na czym polega gniew Boga. Komentując Ps 6,3 („Nie karć mnie, Panie, w twym gniewie”), zwraca uwagę na następujące wyrażenia: „karcenie”, „zapalczywość” oraz „gniew”. Nie tylko je wylicza, ale też próbuje pokazać ich znaczenie. Zdaniem biskupa Hippony „karcenie wydaje się być łagodniejsze, bo ma na celu poprawę”. Z kolei „zapalczywość wydaje się czymś gorszym niż gniew”. W związku z tym zastanawia się, „dlaczego to, co jest łagodniejsze, czyli karcenie, zestawiono z tym, co jest surowsze, czyli z zapalczywością”²⁵. Św. Augustyn uważa, że tak naprawdę to mamy tutaj do czy-

²⁰ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 78, 9 (PL 36, 1015; PSP 40, 11).

²¹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 87, 7 (PL 37, 1113; PSP 40, 127).

²² Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 87, 7 (PL 37, 1113; PSP 40, 127).

²³ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 87, 7 (PL 37, 1113; PSP 40, 127).

²⁴ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 87, 7.

²⁵ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 6, 3 (PL 36, 91; PSP 37, 68-69).

nienia z jednym znaczeniem, mimo że w przekładach psalmów na język grecki i łaciński spotkać można dwa różne określenia na to samo słowo, mianowicie po grecku użyto θυμός i ὀργή, po łacinie zaś *ira* ('gniew') i *furor* ('zapalczliwość'), a nawet zamiast terminu „zapalczliwość” pojawiły się w przekładzie łacińskim *indignatio* ('oburzenie') bądź też *bilis* ('szaleństwo')²⁶. Niezależnie od samego nazewnictwa chodzi zawsze „o poruszenie umysłu skłaniające do wymierzenia kary. Poruszenie to jednak należy przypisać duszy, a nie Bogu”²⁷, gdyż On sędzi ze spokojem (por. Mdr 12,18). By uniknąć potępienia, należy poddać się procesowi skarceńia, czyli poprawienia swojego życia polegającego na przyjmowaniu pouczeń i oczyszczaniu się. Proces ten przejdą ci, którzy budowali swoje życie na mocnym fundamencie, jakim jest Chrystus. Augustyn przyznaje, że niekiedy było to budowanie z nietrwałego materiału, takiego jak drewno, trawa lub słoma, co może oznaczać krótki zapal. Zostaną oni jednak ocaleni od wiecznego potępienia²⁸.

Do słowa „zapalczliwość” Augustyn powraca jeszcze w innym miejscu, mianowicie, kiedy wyjaśnia znaczenie Ps 82,12. Uważa on, że „zapalczliwość Bożą należy rozumieć jako pozbawioną gwałtownego afektu. Gniew bowiem Jego nazywa się słuszną racją pomsty. To tak, jakby się powiedziało, że prawo się gniewa, kiedy kierując się nim, jego służy nakładają karę”²⁹. Ponownie mamy tutaj do czynienia z usprawiedliwieniem Boga przez Augustyna, który, jego zdaniem, słusznie gniewa się na człowieka. Przez swoje niewłaściwe postępowanie zasłużył sobie bowiem na Boży gniew.

²⁶ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 6, 3 (PL 36, 91; PSP 37, 68-69).

²⁷ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 6, 3 (PL 36, 92; PSP 37, 69).

²⁸ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 6, 3.

²⁹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 82, 12 (PL 37, 1034; PSP 40, 55).

2. GNIEW CZŁOWIEKA

Biskup Hippony, podejmując w *Objaśnieniach Psalmów* temat gniewu Boga, nie zapomina też o gniewie, jakiemu ulega człowiek. Zwraca on mianowicie uwagę, że w niektórych sytuacjach gniew spełnia rolę wychowawczą. Tak jest chociażby w przypadku rodzica, który okazuje słuszny gniew wobec swojego dziecka, by przekonać je do właściwego postępowania i kierowania się słusznymi w życiu zasadami. „Dla niego zachowujesz dziedzictwo – pisze biskup Hippony – choć odczuwasz gniew do niego. Po to właśnie gniewasz się, ażeby nie stracił przez złe życie i obyczaje tego, co zachowałeś dla niego”³⁰.

Biskup Hippony przestrzega jednak przed zgubnymi skutkami ludzkiego gniewu. Może on bowiem przerodzić się w nienawiść, zwłaszcza gdy człowiek nie potrafi go w odpowiednim czasie przerwać. Według św. Augustyna sam gniew nie jest jeszcze nienawiścią, dopiero gdy „trwa długo, a nie zostanie szybko pohamowany, rośnie i staje się nienawiścią”³¹.

Co zatem robić, by do takich sytuacji nie dochodziło? Biskup Hippony radzi, aby przypomnieć sobie pouczenia Chrystusa na temat źdźbła lub drzazgi i belki w oku brata (por. Mt 7,3-5). Św. Augustyn, odnosząc się do tego ewangelicznego fragmentu, porównuje człowieka „pałającego nienawiścią, który karcie gniewającego się”³² do tego, który „sam nosi belkę w swoim oku, a przygania bratu, że źdźbło ma w oku (Mt 7,3)”³³. Biskup nie pochwała takiej postawy, ponieważ, jego zdaniem, nienawiść jest gorsza od gniewu, zaprzecza bowiem miłości braterskiej i powoduje, że nie patrzy się na drugiego wzrokiem miłości. Radzi jednocześnie, by jak najszybciej pozbyć się gniewu, zwłaszcza wtedy, gdy w żaden sposób nie możemy pohamować złości na drugiego

³⁰ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 30, 4 (PL 36, 241; PSP 37, 251).

³¹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 30, 4 (PL 36, 241; PSP 37, 251).

³² Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 30, 4 (PL 36, 241; PSP 37, 251).

³³ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 30, 4 (PL 36, 241; PSP 37, 251).

człowieka. Zewnętrznie bywa wyrażony tylko gniew, wewnątrz natomiast dochodzi do ogromnego wzburzenia, które nie powinno w żaden sposób znaleźć wyrazu w postaci krzyku. Augustyn uznaje taką sytuację za bardzo niebezpieczną, ponieważ może ona przerodzić się w nienawiść³⁴.

Do tego tematu św. Augustyn powraca w jeszcze innym komentarzu, tym razem w objaśnieniu Ps 54. Mówiąc o wzburzonym i zasmuconym człowieku, biskup poucza, iż „zastarzały gniew na brata, staje się nienawiścią. Gniew zaćmiewa oko, nienawiść odbiera wzrok. Gniew to drzazga, nienawiść, to belka. Czasami nienawidzisz, a upominasz zagniewanego. W tobie jest nienawiść, w upominanym gniew³⁵”. Jednego i drugiego zachowania, zdaniem św. Augustyna, nie można w żaden sposób pochwalić, najgorsza bywa jednak nienawiść, ponieważ jest przeciwieństwem miłości, do której przecież powołany został każdy człowiek. Biskup odważy się nawet powiedzieć, że „życie nasze to miłość. Nienawiść to śmierć, jeśli życie jest miłością³⁶”. Augustyn podkreśla też różnicę, jaka zachodzi pomiędzy gniewem a nienawiścią. Posługuje się przy tym przykładem rodziców gniewających się na swoje dzieci, co wcale nie świadczy o tym, że je nienawidzą. Jest to raczej, o czym była już wcześniej mowa, jeden ze sposobów wychowania. Dlatego należy podjąć wysiłek, by nie kierować się w życiu nienawiścią. Ona bowiem zabija nie tyle ciało, co duszę, ponieważ zabija miłość i w nas samych, i w drugich³⁷.

Św. Augustyn, mówiąc o gniewie człowieka, często cytuje słowa Ps 4,5: „gniewajcie się, ale nie grzeszcie”. Oznacza to, że dopuszcza się gniew, ale z miłości. Biskup Hippony uważa bowiem, że

³⁴ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 30, 4 (PL 36, 241; PSP 37, 251).

³⁵ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 54, 7 (PL 36, 632; PSP 38, 330).

³⁶ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 54, 7 (PL 36, 632; PSP 38, 330).

³⁷ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 54, 7 (PL 36, 632; PSP 38, 330).

i miłość czasami unosi się gniewem, gdyż chce poprawić, a nie żeby stać się winną, ponieważ gniew nie powinien się zestarzeć, i przekształcić w nienawiść. Jeżeli bowiem gniew przemieni się w nienawiść, zajdzie słońce nad waszym zagniewaniem. Niechaj zatem „słońce nie zachodzi nad waszym zagniewaniem” (Ef 4,26)³⁸.

Gniew połączony z miłością jest więc nawet wskazany, pełni bowiem funkcję wychowawczą, o czym już mogliśmy się przekonać z wypowiedzi św. Augustyna. Biskup zapewnia, że trwanie w gniewie, a zatem w nienawiści, powoduje utratę prawdziwego światła, jakim jest Jezus Chrystus. Wyraźnie wspomina o tym, objaśniając Ps 25. Najpierw zachęca za psalmistą, by gniewać się, ale nie grzeszyć (por. Ps 4,5), następnie zaś ponownie wraca do słów św. Pawła, by słońce nie zachodziło nad naszym gniewem (por. Ef 4,26). Oznacza to naśladowanie Chrystusa, a więc by, mimo słusznego niekiedy gniewu, nie zapominać o tym, że jesteśmy wezwani do niesienia światła wiary, nadziei i miłości.

Poza tym św. Augustyn radzi: „Jeżeli więc gniewasz się na swego sługę, ponieważ zgrzeszył, ażebyś i ty nie zgrzeszył, gniewaj się na siebie”³⁹. Tego rodzaju gniew (na siebie) oznacza żal z powodu popełnionego zła. Jest to pewnego rodzaju konsekwencja gniewu na bliźniego, który dopuścił się grzechu. Św. Augustyn powie nawet więcej, że wyrazem gniewu na siebie jest postawa pokory tak często chwalona przez Chrystusa⁴⁰. Biskup nawet w pewien sposób usprawiedliwia gniew powstający niekiedy „na skutek warunków bytowania ludzkiej śmiertelności, jaką znosimy”⁴¹. Augustyn chce przez to powiedzieć, że słaba ludzka natura może dać się wprowadzić w stan gniewu. Radzi jednak, by gniew w człowieku, niezależnie od tego, czy na siebie, czy na innych, nie trwał

³⁸ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 103, 19 (PL 37, 1373; PSP 41, 51).

³⁹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 25, 3 (PL 36, 189; PSP 37, 188).

⁴⁰ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 74, 2.

⁴¹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 25, 3 (PL 36, 189; PSP 37, 188).

zbyt długo, ponieważ grozi to powrotem „do dawnego stanu”, czyli do trwania w grzechu. Stąd też słowa św. Pawła: „Niech nad waszym gniewem nie zachodzi słońce” (Ef 4,26) św. Augustyn rozumie czasowo. Poleca w odniesieniu do gniewu: „Wyrzuć go z serca, zanim zajdzie to widzialne światło, ażeby nie opuściła cię światłość niewidzialna”⁴². Oznacza to nic innego, jak konieczność porzucenia gniewu przed kończącym się dniem. To porównanie posłużyło św. Augustynowi do pewnej analogii. Zwraca on mianowicie uwagę na zachodzące światło słońca, które wyznacza niejako granicę, czyli kres ludzkiego gniewu, oraz na światło prawdziwe, którym jest Jezus Chrystus. Należy przestać się gniewać, by nie utracić Chrystusa, On bowiem, jak mówi św. Augustyn, „nie chce [...] przebywać razem z twoim gniewem”⁴³. Przebywanie Chrystusa w człowieku sprawia, iż gniew nie ma nad nim władzy. Nie jest też tak, że to Chrystus opuszcza człowieka. Przeciwnie, kiedy pozwolimy, by gniew w nas trwał i, jak mówi św. Augustyn, „zastarzał się” a przez to stał się nienawiścią, my sami od Chrystusa odchodzimy i pozwalamy naszej duszy trwać w ciemności⁴⁴.

Augustyn uważa, że słowa Ps 4,6 („Gniewajcie się, a nie grzeszcie”) można rozumieć na dwa sposoby. W pierwszym chodzi o to, by

jeśli powstanie w umyśle wzburzenie, którego nie można opanować – jest ono bowiem karą za grzech – przynajmniej rozum i umysł niech się na nie nie zgadza. Umysł bowiem został odrodzony wedle obrazu Boga w tym celu, ażebyśmy umysłem służyli Prawu Boga, chociaż ciałem jeszcze jesteśmy w niewoli grzechu⁴⁵.

⁴² Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 25, 3 (PL 36, 189; PSP 37, 188).

⁴³ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 25, 3 (PL 36, 189; PSP 37, 188).

⁴⁴ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 25, 3 (PL 36, 189; PSP 37, 188).

⁴⁵ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 4, 6 (PL 36, 80; PSP 37, 54).

Drugi sposób rozumienia objaśnianego wersetu psalmu natomiast oznacza, by gniewać się „na samych sobie z powodu popełnionych grzechów, a w przyszłości nie grzeszcie”⁴⁶. Jest to zatem wezwanie do czynienia pokuty i autentycznej poprawy życia, której owocem będzie szczerze nawrócenie. Ważne jest też, by, podobnie jak Bóg, gniewać się na siebie z powodu popełnianych grzechów.

Augustyn często mówi w swoich *Objaśnieniach Psalmów* o nowym życiu człowieka, któremu przeciwstawia starość życia rozumianego w sensie tego wszystkiego, co było złe. Chodzi zapewne o prawdę odnoszącą się do chrztu, tak często spotykaną w antropologii św. Pawła, by porzucić starego i przyoblec nowego człowieka (np. Rz 6,3-14)⁴⁷. Z porównaniem tym mamy także do czynienia w kontekście interesującego nas tematu gniewu. Biskup uważa, iż wspomniane nowe życie osiąga się nie bez walki duchowej. Dlatego poleca, by nie występować przeciwko samemu sobie i pozbawiać gniew wszelkiej broni: „Powstaje gniew; powściągnij rękę będąc złączony z Bogiem. Mógł powstać, ale nie znalazł broni. Gniew twój posiada siłę, ale ty posiadasz broń. Niechaj siła będzie pozbawiona broni przez ciebie, a nauczysz się już nie buntować przeciw temu, który na próżno się buntuje”⁴⁸.

Wydaje się, że wspomniana przez św. Augustyna broń może mieć podwójne znaczenie. Pierwsze o zabarwieniu całkowicie negatywnym, kiedy uderza się grzechami w samego siebie, tak jak bronią, i człowiek nie potrafi się przed nimi powstrzymać. Połączenie siły i broni grzechu w postaci złych przyzwyczajzeń i ciągłych powrotów do dawnego sposobu życia Augustyn uznaje za bardzo niebezpieczne, gdyż jest to wychodzenie na wojnę przeciw sobie samemu. Taki człowiek nie podejmuje nowego życia, do którego został zaproszony na chrzcie świętym, ale trwa w grzechu, na co wskazuje biskup

⁴⁶ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 4, 6 (PL 36, 80; PSP 37, 54).

⁴⁷ Więcej na ten temat, por. Szymik, „Nowy człowiek”, 7-18.

⁴⁸ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 75, 4 (PL 36, 960; PSP 39, 344).

Hippony, kiedy, zwracając się do słuchaczy, mówi: „poleca ci się bowiem pewnego rodzaju nowe życie, a ty chcesz żyć po staremu”⁴⁹. Drugie znaczenie słowa „broń” natomiast posiada wydźwięk pozytywny. Człowiek pozbywa się broni, czyli grzechu, poprzez zjednoczenie z Bogiem. Polega ono na tym, że odchodzi się od tego, czego chce ciało, dąży się natomiast do tego, czego chce duch. Widać tutaj wyraźny wpływ św. Pawła, który przeciwstawiał życie według ciała życiu według Ducha z zastrzeżeniem, że to drugie stanowi istotę życia chrześcijańskiego (por. Ga 5,16-26). Nie obcy był też Augustynowi antropologiczny dualizm Platona polegający na traktowaniu człowieka bardziej jako duszy niż ciała. Biskup Hippony, mówiąc o zwycięstwie w człowieku tego, co duchowe, zwraca uwagę na wewnętrzną harmonię, jaką osiąga się przez zjednoczenie z Bogiem. Grzech (w tym przypadku chodziło mu o gniew) burzy ją i wprowadza wewnętrzne rozdarcie⁵⁰.

Do przewycięzania w sobie gniewu wzywa św. Augustyn także w komentarzu do Ps 111, kiedy mowa jest o miłosiernym, litościwym i sprawiedliwym Bogu (Ps 111,4). Biskup nie doradza człowiekowi, by kierował się zemstą, ale raczej ma brać za przykład Boga okazującego zawsze swoje miłosierdzie. Zgodnie z ewangelicznym prawem otrzymujemy od Boga to wszystko, czym dzielimy się z bliźnimi (por. Łk 6,37-38)⁵¹. Miłosierdzie jest zatem przeciwieństwem gniewu, a przewyciężenie go zasługuje na pochwałę. Dlatego biskup Hippony radzi: „«Lepiej jest zwyciężyć gniew, niż zdobyć miasto» (Prz 16,32). Bogactwa szuka ten, kto nie chce dać ubogim: uważaj, co napisano: «Będziesz miał skarb w niebie» (Mt 19,21). Nie będziesz pozbawiony chwały przebacząc, ponieważ większy odnosi się tryumf przewyciężając gniew”⁵².

⁴⁹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 75, 4 (PL 36, 959; PSP 39, 343).

⁵⁰ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 75, 4 (PL 36, 959; PSP 39, 343).

⁵¹ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 111, 4.

⁵² Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 111, 4 (PL 37, 1469; PSP 41, 173).

Wezwanie Augustyna nie tylko do opanowania gniewu, ale także do przebaczenia jest w zacytowanym tekście bardzo wyraźne. Można odnieść wrażenie, iż biskup, wskazując z jednej strony na Boży gniew, z drugiej zaś – ludzki, pragnie pokazać istniejącą między nimi różnicę. Gniew Boga nie ma nic wspólnego z zemstą i krzywdą wyrządzoną człowiekowi. Inaczej bywa natomiast z człowiekiem. Powinien nieustannie czuć nad sobą, by gniew nie opanował go do tego stopnia, że straci skarb, jakim jest możliwość przebywania z Bogiem w wieczności. Tylko przewyciężenie jakiegokolwiek gniewu i postawa przebaczenia prowadzi człowieka do prawdziwego zwycięstwa dobra nad złem, w tym przypadku do zwycięstwa miłości nad gniewem mającym niekiedy postać nienawiści.

3. GNIEW A BOŻE MIŁOSIĘRDZIE

Augustyn zestawia też często gniew z miłosierdziem. Nie chodzi tutaj jednak o analogię, ale raczej o przeciwieństwo. Człowiek świadomy swoich grzechów zdaje sobie sprawę z tego, że zasługuje na gniew Boga. Ustawicznie prosi Go jednak o miłosierdzie⁵³.

W powyższym kontekście pojawia się także problem Bożej sprawiedliwości i sądu nad światem. Czy kłóci się ona z miłosierdziem i zaprzecza istnieniu tego przymiotu w Bogu? W jaki sposób pogodzić gniew Boga i Jego sprawiedliwy sąd z miłosierdziem? Św. Augustyn odpowiada na to, iż Bóg „nie sprowadza gniewu w każdym dniu, czyli nie codziennie zgromadza swoje sługi celem pomsty”⁵⁴. Co więcej „nie ma w nim gniewu, którym karze”⁵⁵. Biskup Hippony pokazuje przede wszystkim Boga cierpliwego. Podkreśla tę cechę Boga z całą stanowczością:

⁵³ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 24, 7.

⁵⁴ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 12 (PL 36, 105; PSP 37, 86).

⁵⁵ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 12 (PL 36, 105; PSP 37, 86).

On jest cierpliwy, ponieważ nawet po zmartwychwstaniu natychmiast nie wydał prześladowców na męki, ale znosił ich po to, aby wreszcie odwrócili się od owej bezbożności a zwrócili się ku zbawieniu. Do tej pory ich znosi, zachowując im na sądzie ostatecznym karę ostateczną. Obecnie ciągle zachęca grzeszników do pokuty⁵⁶.

Z powyższej wypowiedzi jasno wynika, że nie ma sprzeczności między gniewem, sprawiedliwością i miłosierdziem. Pan Bóg daje bowiem szansę na czynienie pokuty, odwrócenie się od zła i zrozumienie swoich błędów. Chociaż człowiek zasługuje na gniew Boży z powodu popełnianych grzechów, gniew ten nie trwa jednak długo, gdyż jego miejsce zajmuje miłosierdzie. Pierwszą wyraźną oznaką Bożego miłosierdzia jest wspomniana cierpliwość. Dopiero gdy człowiek okaże się głuchy i oporny na wszelkie wezwania Boga do zmiany swojego życia, nastąpi przy końcu świata sprawiedliwy sąd. Wówczas „ludzie zaskarbią sobie gniew swoim uporem oraz sercem niepokutującym” a Bóg „potrząśnie swoim mieczem”⁵⁷.

Ciekawe jest stwierdzenie Augustyna na temat aniołów gniewu. Uważa on bowiem, co wcześniej zostało już powiedziane, że w Bogu nie ma gniewu, którym karze ludzi, ale

jest on w umysłach tych sług, którzy są posłuszni przykazaniom prawdy. Przez nich przekazywane są rozkazy również do sług niższych, zwanych aniołami gniewu. Oni karzą grzechy. Oni to nie z powodu sprawiedliwości – której nie posiadają – ale z powodu zła cieszą się karą nakładaną na ludzi (Mt 16,27)⁵⁸.

Jak rozumieć tę myśl wyrażoną przez Augustyna? Z jednej strony mówi o Bożym miłosierdziu i braku u Boga karzącego gniewu, z drugiej zaś o posyłaniu na świat aniołów gniewu.

⁵⁶ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 12 (PL 36, 105; PSP 37, 86).

⁵⁷ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 12 (PL 36, 105; PSP 37, 86).

⁵⁸ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 12 (PL 36, 105; PSP 37, 86).

Wydaje się, że biskupowi chodziło o mentalność człowieka, który gotów jest wypełniać Boże przykazania nie z miłości do Boga i bliźniego, ale z powodu strachu przed gniewem Boga. Człowiek kieruje się czysto ludzkim myśleniem, które mu podpowiada, że jeżeli czegoś nie spełni, wówczas Bóg będzie się na niego gniewał. W wielu też miejscach Augustyn nawiązuje do zachęty ze strony Boga, by człowiek podjął konieczną pokutę i nie spotkał się z Bożą sprawiedliwością. Bóg bowiem jest cierpliwy i znosi ludzkie nieprawości zachowując dla nich „na sądzie ostatecznym karę ostateczną”⁵⁹.

W komentarzu do Ps 102 św. Augustyn podejmuje także temat miłosierdzia Boga, które przewyższa Jego gniew. Za psalmistą powtarza, że jest On miłosierny, łaskawy, wyrozumiały. Przejawia się to w tym, że „nieustannie wzywa do poprawy, do pokuty, wzywa poprzez dobrodziejstwa ze strony stworzeń, przez użyczenie czasu życia, wzywa przez przemawiającego, przez wewnętrzne myśli, przez razy spuszczonej kary, wzywa przez zmiłowanie pocieszenia”⁶⁰.

W tym „zachowaniu” Boga można z pewnością dostrzec Jego cierpliwość względem grzesznika, o której wcześniej mówił św. Augustyn. Czy jednak ta cierpliwość posiada jakieś granice? Z poprzedniej wypowiedzi biskupa Hippony wynikało, że Pan Bóg daje czas do momentu sądu. Prawdę tę powtarza również przy okazji objaśnienia wspomnianego Ps 112. Augustyn zdecydowanie przestrzega grzesznika: „Zważaj jednak, byś wyrozumiałości i miłosierdzia nie nadużył, bo zaskarbisz sobie, jak powiada Apostoł, gniew na dzień gniewu”⁶¹. Biskup Hippony podkreśla konieczność posłuchania Boga i skorzystania z Jego miłosierdzia. Jego cierpliwość posiada bowiem określony cel – ma prowadzić człowieka do czynienia pokuty. Boga cechuje nie tylko łaskawość, ale

⁵⁹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 12 (PL 36, 105; PSP 37, 86).

⁶⁰ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 102, 16 (PL 37, 1330; PSP 40, 392).

⁶¹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 102, 16 (PL 37, 1330; PSP 40, 392).

też wyrozumiałość dla ludzkich słabości, co nie oznacza, że je akceptuje. Żaden grzech nie podoba się Bogu, Jego wyrozumiałość zaś także ma prowadzić do pokuty. Augustyn zwraca jednak uwagę na ludzką opieszałość w tym względzie. Można ją nawet nazwać zuchwałością względem Boga, brakiem odpowiedzialności za swoje życie duchowe. Chociaż biskup Hippony wprost nie używa takich sformułowań, to z całą pewnością miał na myśli beztronską niekiedy postawę człowieka⁶². Potwierdzają to słowa przestrogi, jakie wobec takich lekkomyślnych ludzi wypowiada św. Augustyn, przypominając im, że nikt nie zna dnia swojej śmierci, tylko Bóg. Można zatem nie zdążyć z nawróceniem i w dzień gniewu, czyli sądu, doświadczyć Bożej sprawiedliwości⁶³.

Augustyn jest głęboko przekonany o miłosierdziu Boga, chociażby z tego względu, że sam nie jeden raz doświadczył go w swoim życiu. O istnieniu Bożego miłosierdzia, według niego, świadczą słowa Ps 76,10 („Bóg nie odrzuci na wieki”). Biskup Hippony uważa nawet, „że to, co tutaj cierpimy nie jest gniewem Boga”⁶⁴. Zastanawiające są w tym kontekście przywołane przez biskupa Hippony słowa Boga wypowiedziane ustami proroka Izajasza: „Bo nie będę wiecznie prowadził sporu, ani nie zawsze będę rozgniewany na was” (Iz 57,16) i prośba, którą dodaje Augustyn, by Bóg „nie dołożył odrzucenia wiecznego”⁶⁵. Biskup Hippony, zestawiając wspomniane teksty biblijne, podkreśla, że Bogu zależy na każdym człowieku, nie pragnie potępienia nikogo, przeciwnie, chce, by wszyscy nawrócili się i mieli życie wieczne. Swoje objaśnienie bowiem kończy słowami niepozostawiającymi wątpliwości. Biskup puentuje biblijny werset w następujący sposób: „Jest rzeczą konieczną, żeby do siebie przywołał swe sługi, jest rzeczą konieczną, żeby przyjął uciekinierów powracających do Pana, konieczną jest rzeczą, żeby wysłuchał głosu uwię-

⁶² Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 112, 16.

⁶³ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 112, 16.

⁶⁴ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 76, 10 (PL 36, 977; PSP 39, 364).

⁶⁵ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 76, 10 (PL 36, 977; PSP 39, 365).

zionych: «Bóg nie odrzuci na wieki. I dalej już nie dołoży, żeby jeszcze miał upodobanie» (Ps 76,10)⁶⁶. Przywołane słowa, takie jak: „swoje sługi”, „powracający do Pana”, „głos uwięzionych” wyraźnie odnoszą się do czyniących pokutę i nawracających się. Nie chodzi tutaj o tych, którzy lekceważą Boga, żyją bezmyślnie z dnia na dzień, ale o tych, którzy żałowali za grzechy i na nowo Go odnaleźli.

Św. Augustyn wiele razy wskazuje na miłosierdzie Boga, które góruje nad Jego gniewem. Co więcej, uznaje gniew za wyraz Bożego miłosierdzia, ponieważ prowadzi do nawrócenia i pomaga człowiekowi dostrzec popełniane przez niego grzechy. Komentując słowa Ps 89,11 („Kto poznał potęgę twego gniewu”), stwierdza, że „Bardzo niewiele ludzi [...] poznaje potęgę twego gniewu. Albowiem w stosunku do większości w ten sposób okazujesz gniew, że raczej wybaczasz, że trud i cierpienie przypisać należy bardziej twjej łaskawości, niż gniewowi, że gniewem karcisz i doświadczasz tych, których miłujesz, że nie dopuszczasz do ukarania wiecznego”⁶⁷.

Mówiliśmy wcześniej, że św. Augustyn podaje przyczyny Bożego gniewu. Jedną z nich jest każdy grzech, jaki popełnia człowiek. Biskup Hippony naucza, że chociaż odziedzyczyliśmy go od Adama i dlatego umieramy, nie jest to jednak sytuacja, która trwałaby w nieskończoność. Biskup Hippony przekazuje bowiem za psalmistą słowa nadziei, iż Bóg nie będzie się na nas gniewał na wieki (por. Ps 84,6). Słowa te odczytuje św. Augustyn z głębokim przeświadczeniem, iż „zaplanowane było w przyszłości nasze odrodzenie, mianowicie że przez wiarę staniemy się nowymi, a w zmartwychwstaniu ciała ta śmiertelność zostanie pokonana, i nowość całego człowieka zostanie przywrócona”⁶⁸.

⁶⁶ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 76, 10 (PL 36, 977; PSP 39, 365).

⁶⁷ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 89, 11 (PL 37, 1145; PSP 40, 168).

⁶⁸ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 84, 7 (PL 37, 1072; PSP 40, 77).

W powyższej wypowiedzi odnaleźć można wyraźną aluzję do chrztu świętego. Mowa jest bowiem o naszym odrodzeniu przez wiarę. Dokonuje się ono w wodach chrzcielnych, gdzie zostaje zmasany grzech pierworodny, a tym samym jego skutek, czyli nasza śmiertelność. Kiedy zmartwychwstaniemy, dokona się powrót do rzeczywistości szczęścia wiecznego, którą utraciliśmy na skutek popełnienia grzechu pierworodnego.

Wydaje się, że św. Augustyn postrzega bardzo szeroko skutki grzechu pierworodnego. Mówi bowiem, że

rodzimy się śmiertelnymi w gniewie Bożym. Dlatego powiedział Apostoł: „I byliśmy potomstwem z natury zasługującym na gniew, jak i wszyscy inni” (Ef 2,3). Co to znaczy: „z natury zasługującym na gniew”, jeśli nie to, że wraz z sobą przynosimy karę grzechu pierwszego? Jeżeli jednak nawrócimy się, gniew zniknie, a łaska zostanie udzielona. Nie chcesz się nawrócić, dodajesz do tego, w czym urodziłeś się: niejako w gniewie zostaniesz pochłonięty⁶⁹.

Nawrócenie i czynienie pokuty odgrywa niezwykle ważną rolę w pojednaniu człowieka z Bogiem. Augustyn jest przekonany, że miejsce Bożego gniewu natychmiast zajmie miłosierdzie, kiedy Bóg dostrzeże w człowieku postawę zmiany jego życia na lepsze. Brak oznak nawrócenia stanie się przyczyną potępienia człowieka.

Gniew Boga, zdaniem św. Augustyna, zostaje także przewyciężony dzięki Bożemu miłosierdziu. Ono zaś najpełniej objawiło się w zbawieniu, jakie przyniósł światu Chrystus. Posłanie do ludzkości Syna Bożego i wydanie Go na śmierć za ludzi było jakby końcem pomsty Bożej za nieposłuszeństwo człowieka. Dlatego św. Augustyn uczy w swoim komentarzu do Ps 57, że „pierwsze pokolenie było śmiertelne” z powodu Jego gniewu, a „pokolenie drugie będzie nieśmiertelne dzięki

⁶⁹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 57, 20 (PL 36, 690; PSP 38, 399).

[Jego] miłosierdziu⁷⁰. Aspekt miłosierdzia Bożego zostaje zatem po raz kolejny podkreślony przez biskupa i ukazany za biorący górę nad wszelką pomstą i gniewem.

Wątek związany z końcem gniewu Bożego podjęty został także w Ps 102,9, gdzie czytamy, że Bóg „nie będzie się gniewał do końca, ani na wieki nie będzie oburzony”. Augustyn powraca do wcześniejszej myśli i znacznie ją rozwija. Owocem gniewu Bożego jest nie tylko grzech pierworodny, lecz także kara za ten grzech, czyli cały doczesny trud, jaki człowiek podejmuje, w zamian za co ziemia rodzi mu cierń. Tym cierniem, według Augustyna, są takie grzechy, jak: skąpstwo, rozpusta, pycha, pożądanie bogactw, chciwość, rozkosze zmysłowe⁷¹. Wspomniany przez biskupa „trud nie skończy się tak długo, dopóki nie skończy się życie”⁷² i tutaj dopiero jest nadzieja na koniec Bożego gniewu. Mamy zatem z jednej strony obietnicę końca gniewu Boga, gdy nastąpi nasze pojednanie z Ojcem przez krzyż, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa. Z drugiej zaś całe trudne życie człowieka wypełnione jest jego grzesznymi skłonnościami, które dla ciągle nawracających się zostaną zaprzestane w momencie śmierci. Należy wyraźnie zaznaczyć, że Augustyn, snując swoje rozważania, mówi: „pomijam piekło. Patrz, żeby to samo nie stało ci się piekłem”⁷³, czyli wymienione wcześniej grzechy, bez czynienia pokuty i nawrócenia, mogą spowodować śmierć duchową.

Augustyn mówi wyraźnie o całkowitym odrzuceniu od Boga tego, „kto nie chciał się poprawić, kiedy miał czas”⁷⁴. Przestrzega jednak, by nie doprowadzić się do takiego stanu. Odczuwanie w obecnym życiu gniewu Boga polega na odcięciu się „od wewnętrznego światła bożego”⁷⁵. Nie jest

⁷⁰ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 57, 20 (PL 36, 690; PSP 38, 399).

⁷¹ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 102, 17.

⁷² Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 102, 17 (PL 37, 1331; PSP 40, 393).

⁷³ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 102, 17 (PL 37, 1331; PSP 40, 393).

⁷⁴ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 5 (PL 36, 94; PSP 37, 80).

⁷⁵ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 5 (PL 36, 94; PSP 37, 80).

to jeszcze całkowita utrata tego światła, co raczej sygnał, by się nawrócić.

Ciekawy jest też komentarz Augustyna do słów Ps 7,5 („Powstań, Panie, w twym gniewie”). Powołuje się on na modlitwę św. Szczepana podczas kamienowania: „Panie, nie poczytaj im tego grzechu” (Dz 7,59). Biskup uważa, że Szczepan modli się „przeciwko diabłu i aniołom jego, którzy mają w swoim posiadaniu grzeszników i ludzi bezbożnych”⁷⁶, których szatan namawia do pychy, tak jak uczynił to w raju z naszymi prarodzicami (por. Rdz 3,5). Dzięki tej modlitwie miłosierny Bóg przebacza ludziom ich grzech, dzięki czemu z bezbożnych stają się sprawiedliwi, co więcej, spod władzy szatana, ojca pychy, przechodzą pod władzę pokornego Boga. Cały ten wywód posłużył Augustynowi do tego, by wyjaśnić, iż gniew Boga polega na odebraniu władzy szatanowi nad człowiekiem. Jest to dla szatana rodzaj kary, ponieważ Bóg odbiera mu panowanie nad grzesznikiem i zaprzestaje on „posiadać tych, których posiadał”⁷⁷. Gniew Boga skierowany jest zatem przeciwko diabłu. Augustyn nie pisze tutaj nic o nawróceniu grzeszników, wspomina jedynie o modlitwie „doskonałych”, do których zalicza św. Szczepana. Z całą pewnością jednak można powiedzieć, że biskup wierzy w nawrócenie wspomnianych bezbożnych pod wpływem modlitwy doskonałych.

W kontekście słów Ps 2,11 („Kiedy rychło zapłonie rozniewanie Jego, błogosławieni wszyscy, co w nim pokładają ufność”), Augustyn nie ukrywa nadejścia pomsty Boga przygotowanej „dla bezbożnych i grzeszników”. Biskup ostrzega nawet przed postawą, jaką przyjmują, sądzą mianowicie, iż chodzi tutaj „o coś dalekiego oraz bardzo odległego w czasie przyszłym”⁷⁸. Tymczasem użyte przez psalmistę słowo „rychło” należy rozumieć jako coś nagłego. Od gniewu Bożego, zdaniem Augustyna, uratują się jedynie ci, którzy zaufali Bogu⁷⁹.

⁷⁶ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 5 (PL 36, 94; PSP 37, 80).

⁷⁷ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 7, 5 (PL 36, 94; PSP 37, 80).

⁷⁸ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 2, 11 (PL 36, 72; PSP 37, 44).

⁷⁹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 2, 11 (PL 36, 72; PSP 37, 44).

4. PODSUMOWANIE

Nauka św. Augustyna na temat gniewu Boga w oparciu o psalmy jest niezwykle precyzyjna. Można w niej odnaleźć trzy podstawowe zagadnienia, które wzajemnie się uzupełniają. Pierwsze związane jest z wyjaśnieniem, dlaczego w ogóle w psalmach jest mowa o Bożym gniewie. Powód jest właściwie jeden podstawowy, mianowicie grzech. Augustyn zwraca też uwagę na gniew, jaki powstaje w samym człowieku. Niekiedy jest on potrzebny, ponieważ pełni rolę wychowawczą i skłania innych do poprawy. W większości zachowań ludzkich jednak mamy do czynienia z gniewem wobec bliźnich, co jest, zdaniem św. Augustyna, niezwykle niebezpieczne, ponieważ pielęgnowany w sobie może prowadzić do grzechu nienawiści.

Należy wreszcie podkreślić za św. Augustynem, że gniew Boga różni się od gniewu człowieka. W przypadku pierwszego nie mamy do czynienia z ludzkim aspektem pojmowania gniewu, ponieważ Bóg jest miłością, ta zaś objawia się w miłosiernym traktowaniu każdego człowieka. Gniew Boga prowadzić ma do poprawy życia i osobistego nawrócenia grzesznika. Bóg, chociaż sprawiedliwie gniewa się z powodu grzechów ludzkich, zawsze kieruje się miłosierdziem. Od człowieka zależy, czy potrafi je przyjąć i przestać grzeszyć. Gniew człowieka natomiast wynika najczęściej z niewłaściwej postawy, jaką przyjmuje on wobec drugich i samego siebie, wobec swojego grzechu, a zwłaszcza wtedy, gdy go bagatelizuje.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* (PL 36,67-1028; 37,1035-1968);
tł. polskie: Św. Augustyn, *Objaśnienia Psalmów* (tł. J. Sulowski)
(PSP 37-42; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1986).

Opracowania

- Bardy G., *Święty Augustyn. Człowiek i dzieło* (tł. Z. Kobyłańska) (Warszawa: PAX 1955).
- Brzegowy T., *Psalterz i Księga Lamentacji* (Tarnów: Biblos 2007).
- Jasiński A.S., „Jahwe: Bóg gniewu czy miłosierdzia”, *Ad libertatem in veritate. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Alojzemu Marcolowi w 65. rocznicę urodzin i 35-lecie pracy naukowej* (red. P. Morciniec) (Opolska Biblioteka Teologiczna 10; Opole: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego 1996) 155-170.
- Kamczyk W., „Zagadnienie modlitwy w Enarrationes in Psalmos św. Augustyna”, *Modlitwa i miłosierdzie w «Enarrationes in psalmos» św. Augustyna* (red. A. Uciecha) (Studia Antiquitatis Christianae. Series Nova 5; Katowice: Księgarnia św. Jacka 2007) 19-110.
- Lancel S., *Saint Augustin* (Paris: Fayard 1999).
- Miggelbrink R., *Gniew Boży. Znaczenie pewnej gorszącej tradycji biblijnej* (tłum. A. Wałęcki) (Myśl Teologiczna 49; Kraków: WAM 2005).
- Praktyczny Słownik Biblijny* (red. A. Grabner-Haider; tł. T. Mieszkowski – P. Pachciarek) (Warszawa: PAX 1994).
- Rondet H., „Essais sur la chronologie des *Enarrationes in psalmos* de saint Augustin”, *Bulletin de littérature ecclésiastique* 61 (1960) 111-127, 258-286.
- Rondet H., „Essais sur la chronologie des *Enarrationes in psalmos* de saint Augustin”, *Bulletin de littérature ecclésiastique* 65 (1964) 110-136.
- Simonetti, *Między dosłownością a alegorią* (tłum. T. Skibiński) (Kraków: WAM 2000).
- Słownik Teologii Biblijnej* (red. X. Léon-Dufour; tł. K. Romaniuk) (Poznań – Warszawa: Pallottinum 1982).
- Sułowski J., „Wstęp”, [w:] Św. Augustyn, *Objaśnienia Psalmów* (PSP 37; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1986) 7-35.
- Szymik S., „Nowy człowiek w Chrystusie: wybrane aspekty antropologii biblijnej”, *Forum Teologiczne* 10 (2009) 7-18.

- Tupaj S., „Miłosierdzie Boże i miłosierdzie chrześcijanina w świetle «Enarrationes in Psalmos» św. Augustyna”, *Modlitwa i miłosierdzie w «Enarrationes in psalmos» św. Augustyna* (red. A. Uciecha) (Studia Antiquitatis Christianae. Series Nova 5; Katowice: Księgarnia św. Jacka 2007) 111-206.
- Witczyk H., „Jahwe – Bóg gniewu czy miłosierdzia”, *Żyjemy dla Pana (Rz 14,8). Studia ofiarowane Siostrze Profesor Ewie J. Jezierskiej OSU* (red. W. Chrostowski) (Rozprawy i Studia Biblijne 23; Warszawa: Vocatio 2006) 364-381.
- Zarb S., *Chronologia Enarrationum S. Augustini in Psalmos* (Malta: St Dominic's Priory 1948).

Ks. BOGDAN CZYŻEWSKI, prezbiter archidiecezji gnieźnieńskiej, profesor nauk teologicznych, wykładowca patrologii, historii Kościoła starożytnego i języków klasycznych na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Autor wielu publikacji naukowych z zakresu patrologii. Ostatnia monografia *Wierzę w Kościół święty...* (Gniezno: Prymasowskie Wydawnictwo Gaudentinum 2017).